

ШАРТ ЮКЛАМАЛАРИ (ХУРУФУ-Ш-ШАРТ)НИНГ СИНТАКТИК ХУСУСИЯТЛАРИ

РУСТАМОВ АБДУЛАЗИЗ

Катта ўқитувчи, ТДШИ

Аннотация. Анъанавий араб тилишунослигида майл шакллари ўзига хос таснифга эга. Араб наҳвишунослари томонидан майл шаклларини тавсифлашда сўзнинг маъновий ва модал хусусиятларига алоҳида эътибор қаратилади. Анъанавий араб грамматикасида феълларнинг замон, шахс, жинс ва сондаги ўзгаришлари сарф (морфология) бўлимида, исм (отлар)нинг турланиши ва феълларнинг эъроби (тусланиши) эса наҳв (синтаксис) бўлимида ўрганилади. Юкламалар ўзининг ўзгармас шакли билан ҳамда от ва феълларни бошқариш (яъни, уларга таъсир қилиш) хусусияти билан таъсир қилувчи омиллар сифатида наҳвнинг объекти ҳисобланади. Иш-ҳаракати ва воқелик ўртасидаги муносабатни турли юкламалар белгилайди ва грамматикада улар “хуруф” деб аталади. Ушбу юкламалар бир томондан, шартлик, воқелик ва императивлик (инкор-таъқиқ)нинг модал вазифасини, иккинчи томондан эса, шарт эргаш гаплардаги боғланишининг синтактик вазифаларини бажаради.

Мазкур мақола араб тилидаги “жазм” тушунчасини ўрганиш, маҳаллий ва хорижий наҳвишуносларнинг асарларида ушбу мавзунини солиштириш, шунингдек, феълнинг “жазм” ҳолатини юзага келтирувчи омил (сабаб)ларни аниқлашга бағишланган. Араб наҳвишуносларининг фикрларини таҳлил қилиш асосида шартни ифодаловчи юкламалар ўрганилган ва уларнинг шарт эргаш гапларидаги синтактик хусусиятлари аниқланган.

Таянч сўз ва иборалар: шарт юкламалари, “хуруфу-ш-шарт”, шарт майли, “жазм”, “феъл мажзум”, реал шарт, нореал шарт, шарт юкламаси ўрнида келувчи исмлар, синтактик вазифа.

Аннотация. В традиционном арабском языкознании формы склонения классифицированы несколько своеобразно. При описании форм склонений арабские грамматисты придавали особое значение смысловым и модальным оттенкам слова. В традиционной арабской грамматике изменение глаголов по временам, лицам, родам и числам изучается в сарфе (т.е. морфологии), а склонение имен и изменение глаголов (и’раб – спряжение) рассматривается в нахве (т.е. синтаксисе). Частицы ввиду своей неизменяемости, а также способности управлять другими словами являются объектами нахва. Отношение действия к реальности устанавливается различными частицами, получившими в грамматике название – “хуруф”. Эти частицы, с одной стороны, выражают модальную функцию условности, реальности и императивности (запрещения), а с другой – выполняют синтаксическую функцию выражения подчинительных связей в сложноподчиненных предложениях с придаточными условными.

Статья посвящена изучению понятия “жазм” в арабском языке, сопоставлению данного вопроса в трудах отечественных и зарубежных грамматистов, а также определению факторов, влияющих на образование глагола в форме “жазм” (т.е. глагола в усеченной форме). На основе анализа взглядов арабских грамматистов изучены частицы, выражающие условие и выявлены их синтаксические особенности в составе придаточного условного предложения.

Опорные слова и выражения: условные частицы, “хуруф-ш-шарт”, условное склонение, “жазм”, “фиъл мажзум”, реальное условие, ирреальное условие, замещающие условные частицы имена, синтаксическая функция.

Abstract. In traditional Arabic linguistics, the forms of mood are classified in a somewhat peculiar way. In describing the forms of moods, Arabic philologists, emphasizing the semantic and modal shades of the word. In traditional Arabic grammar, the change of verbs by tenses, persons, gender and numbers is studied in Sarf (i.e. morphology), and the declension of names and change of verbs (i’rab – conjugation) is considered in Nahv (i.e. syntax). Particles due to their invariableness, as well as the ability to control in

other words as factors, are considered objects of Nahv. The relation of action to reality is established by various particles, which are called in the grammar – “Huruf”. These particles, on the one hand, express the modal function of conditionality, reality and imperative (prohibition), and on the other hand, perform the syntactic function of expressing subordinate connections in complex sentences with subordinate conditional clauses.

The article is devoted to the study of the concept of “jazm” in the Arabic language, a comparison of this issue in the works of domestic and foreign philologists, as well as the determination of factors (reasons) that affect the formation of the verb in the form of “jazm” (i.e., the verb in truncated form). Based on the analysis of the views of Arab grammarians, were studied particles expressing the condition, and were revealed their syntactic features in the relative clause.

Keywords and expressions: particles expressing the condition, “khuruf-sh-shart”, conditional mood, “jazm”, “fi’l majzum”, real condition, unreal condition, names replacing conditional particles, syntactic function.

Кириш. Араб тилини ўрганувчи (яъни, араб тили она тили бўлмаган)лар учун араб тилидаги грамматика қоидалари ўзбек тили билан таққослаган ҳолда ўргатилади. Ўзбек, рус ва бошқа қатор олимларнинг тадқиқотларида она тили меъёрларидан келиб чиқиб, феъл категорияларининг бири сифатида майл категорияси келтирилади. Аслида араб наҳви китобларида феъл майли деган атаманинг ўзи мавжуд эмас. Бинобарин, араб тилида феълнинг шарт майлида келиши, яъни феълнинг жазм ёки мажзум ҳолати, феъл категорияси билан эмас, балки махсус юкламалар билан боғлиқ. Феълларнинг шарт (жазм) ҳолатида келишини талаб қилувчи юкламалар араб наҳвида “*хуруфу-и-шарт*” – шарт юкламалари деб аталади.

Натижа ва мулоҳазалар. Араб тили грамматикасига оид маҳаллий ҳамда хорижий китобларда “шарт майли” тушунчаси борасида бир неча изоҳлар бериб ўтилган¹. Мазкур тушунча “шарт майли” характери, унинг хусусиятларини тўлиқ очиб бера олмайди, чунки бу шаклдаги феъл реал-шартли иш-ҳаракатни фақатгина шарт майлини талаб қилувчи юкламалар билан бирга ифодалай олади. Бошқача қилиб айтганда, шарт майлидаги феъл фақатгина шартни билдиравермайди, бу шакл бошқа юкламалар билан бирга келганда, турли вазифаларни бажаради.

Шарт майли (жазм) шаклини талаб қилувчи юкламалар сони арабшунос олимларнинг тадқиқотларида турлича кўрсатилади. Масалан, рус олимларидан Б. М. Гранде (ўн тўртта)², А. А. Ковалёв ва Ш. Г. Шарбатовлар (асосий ўнта)³, В. Г. Лебедев ва Л. С. Тюревалар (асосий ўн битта)⁴, В. Э. Шагаль, Н. М. Мерекин ва Ф. С. Забиоровлар (асосий саккизта)⁵ шарт юкламаларини қайд этадилар. Ўзбек тилшунос-арабшунослари – Н. Иброҳимов ва М. Юсуповлар (асосий ўнта)⁶, Б. З. Халидов (асосий еттига), Э. Талабов (асосий саккизта)⁷ юкламаларни ажратадилар. Маҳаллий тадқиқотларда жазм шаклини талаб қилувчи

¹ Grande B.M. Kurs arabskoy grammatiki v sravnitelno-istoricheskom osveshenii. – M., 2001; Kovalyov A.A., Sharbatov G.Sh. Uchebnik arabского yazika. – M., 2001; Lebedev V.G., Tyureva L.S. Prakticheskiy kurs arabского literaturnogo yazika. V 2-x ch. Ch.2. Normativniy kurs. – M., 2005; Xalidov B.Z. Uchebnik arabского yazika. – T., 1981; Shagal V.E., Merekin N.M., Zabiroy F.S. Uchebnik arabского yazika. – M., 1993; Ibrohimov N., Yusupov M. Arab tili grammatikasi. 1-jild. – T., 1997; Talabov E. Arab tili. – T., 1993 va boshqalar.

² Grande B.M. Kurs arabskoy grammatiki v sravnitelno-istoricheskom osveshenii. – M., 2001. – S. 510.

³ Kovalyov A.A., Sharbatov G.Sh. Uchebnik arabского yazika. – M., 1969. – S. 475.

⁴ Lebedev V.G., Tyureva L.S. Prakticheskiy kurs arabского literaturnogo yazika. V 2-x ch. Ch.2. Normativniy kurs. – M., 2005. – S. 423–425.

⁵ Shagal V.E., Merekin N.M., Zabiroy F.S. Uchebnik arabского yazika. – M., 1993. – S. 303–304.

⁶ Ibrohimov N., Yusupov M. Arab tili grammatikasi. 1-jild. – T., 1997. – B. 116.

⁷ Talabov E. Arab tili. – T., 1993. – B. 284–285.

юкламалар ҳақида тўлиқроқ маълумотларни А. Ҳикматовнинг китобида топиш мумкин. У ўн тўртта юкламани келтиради:

اِنْ ، لَمْ ، لَمَّا ، ل (لَامُ الْأَمْرِ) ، لَا (لَاءُ النَّهْيِ) ، مَا ، أَيُّ ، مَتَى ، مَهْمَا ، أَيَّانَ ، أَنَّا ، كَلَّمَا ، حَيْثُمَا¹.

Ўзбек наҳшуноси С. Бекпўлатнинг китобида ушбу юкламалар энг тўлиқ кўрсатилган бўлиб, уларнинг сони ўн олтитани ташкил қилади:

لَمْ ، لَمَّا ، لَامُ الْأَمْرِ ، لَا نَاهِيَةَ ، اِنْ ، اِذْمَا ، مَنْ ، مَا ، مَهْمَا ، مَتَى ، كَيْفَمَا ، أَيُّ ، أَيَّانَ ، أَيْنَمَا ، أَنَّى ، حَيْثُمَا².

Машҳур араб наҳшунослари Хифни Насиф, Мустафа Ғалайиний, Антуан Даҳдах, Фуад Неъмат ва бошқ. “шарт майли” (яъни, жазм ёки мажзум)ни талаб қилувчи ўн олти юкламаларни ажратиб, уларга батафсил таъриф келтиришади.

لَمْ ، لَمَّا ، لَامُ الْأَمْرِ ، لَا نَاهِيَةَ ، اِنْ ، اِذْمَا ، مَنْ ، مَا ، مَهْمَا ، مَتَى ، أَيَّانَ ، أَيْنَمَا ، أَنَّى ، حَيْثُمَا ، كَيْفَمَا ، أَيُّ³.

Мазкур ўн олти юклама феълни жазм ҳолатда келишини талаб қилиб, иккита гуруҳга қуйидагича бўлинади:

Биринчи тури тўртта юкламадан иборат бўлиб, улар ўзидан кейин битта феълни жазм шаклида бўлишини талаб қилади, аммо шарт мазмунини ифодаламайди. Бу юкламалар қуйидагилар:

لَمْ ، لَمَّا ، لَامُ الْأَمْرِ ، لَا نَاهِيَةَ.

لَمْ: أَنَا لَمْ أَغْدُ إِلَيْكَ وَلَنْ أَعُودَ أَبَدًا مَهْمَا اسْتَرَحَمْتَ ذَقَّاتُ قَلْبِي.

Мен сени олдинга қайтмадим ва ҳеч қачон ҳам қайтмайман, гарчи юрагим тепкилари ўтиниб сўрасалар ҳам.

لَمَّا: لَمَّا يَنْمُرُ بَسْتَانُنَا وَقَدْ أَثْمَرَتِ الْبَسَاتِينِ.

Бошқа боғлар мева берди ҳамки бизнинг боғмиз ҳанузгача мева бергани йўқ.

لَامُ الْأَمْرِ: لِيَلْزَمَ كُلَّ إِنْسَانٍ حِدَةً.

Ҳар бир инсон ўз чегараси (ўрни)ни билсин.

لَا نَاهِيَةَ: لَا تَيَأَسُ مِنْ رَحْمَةِ اللَّهِ.

Аллоҳнинг раҳматидан ноумид бўлма.

Иккинчи тури ўн иккита бўлиб, ўзидан кейин иккита феълни жазм ҳолатига келиши талаб қилади: биринчиси шарт, иккинчиси унинг жавоби бўлиб келади. Бу юкламалар қуйидагилардир:

اِنْ ، اِذْمَا ، مَنْ ، مَا ، مَهْمَا ، مَتَى ، أَيَّانَ ، أَيْنَمَا ، أَنَّى ، حَيْثُمَا ، كَيْفَمَا ، أَيُّ.

اِنْ: اِنْ تَصْبِرْ تَتَلَّ.

Агар сабр қилсанг етасан.

اِذْمَا: اِذْمَا تَتَعَلَّمُ تَتَقَدَّمُ.

Таълим олсанг пешқадам бўласан.

مَنْ: مَنْ طَلَبَ الْعُلْمَ سَهَرَ اللَّيَالِي.

¹ Xikmatov A. Arab tili grammatikasidan saboqlar. – T., 2002. – B. 22–24.

² Bekpulat S. Nahv asoslari. – T., 2005. – B. 17.

³ Xifni Nasif, Muhammad Diyab, Mustafa Tamum, Muhammad Salih. Ad-durus an-nahviyya. – Misr, al-Iskandariyya: Darul aqida, 2007; G‘alayiniy M. Jami’ ad-durus al-‘arabiyya. – al-Qahira: Darul g‘ad al-jadid, 2007; Fuad Ni‘mat. Mulaxxas qava‘id al-lug‘at al-arabiyya. – Misr: al-Qahira, 1994; Antuan ad-Dahdah. Mu‘jam qava‘id al-lug‘at al-‘arabiyya. – Bayrut, 1992. (arab tilida)

Кимки олийликни истаса, кечларни бедор ўтказсин.

مَا: مَا تَحْصُلُ فِي الصِّغْرِ يُنْفَعُكَ فِي الْكِبَرِ.

Ёшликда ниманики йиғган бўлсанг, улгайганингда сенга фойда беради.

مَهُمَا: مَهُمَا تُبْطِنُ تُظْهِرُهُ الْأَيَّامُ.

Гарчи сен уни яширсанг-да, кунлар уни ошкор қилади.

مَتَى: مَتَى يَصْلَحُ قَلْبُكَ تَصْلَحُ جَوَارِحُكَ.

Қачонки қалбинг яхши бўлса, ташқи кўринишинг ҳам яхши бўлади.

أَيَّانَ: أَيَّانَ تَحْسَنُ سِرِّيْرَتَكَ تَحْمَدُ سِرِّيْرَتَكَ.

Қалбинг чиройли бўлгандагина хулқинг мақталади.

أَيْنَمَا: أَيْنَمَا تَتَوَجَّهُ تَصَادَفُ رِزْقِكَ.

Қаергаки юзлансанг ризқинга рўбаро бўласан.

أَتَى: أَتَى يَذْهَبُ ذُو الْمَالِ يَجِدُ رَفِيْقًا.

Давлатманд киши қаерга борса, дўстини топади.

حَيْثُمَا: حَيْثُمَا تَسْتَقِمُ يَقْدِرُ لَكَ اللَّهُ نَجَاحًا.

Қаерда тўғри бўлсанг, Аллоҳ сенга муваффақият ато қилади.

كَيْفَمَا: كَيْفَمَا تَعَامَلُ إِخْوَانَكَ يَعَامَلُوكَ.

Биродарларингга қандай муомала қилсанг, улар ҳам сенга шундай муомала қилади.

أَيُّ: أَيُّ إِنْسَانٍ يَحْتَرِمُ أَبَاهُ يَحْتَرِمُ مِنْ إِيْنِهِ¹.

Қайси инсон отасини ҳурмат қилса, ўглидан ҳурмат кўради.

Демак, айтишимиз мумкинки, шарт майли куйидаги ҳолатларда ишлатилади:

1) шарт майлини талаб қилувчи тўртта юклама таъсирида юзага келади, аммо шарт мазмунини бермайди;

2) шарт эргаш гапли қўшма гапларда (шарт эргаш гапнинг ва бош гапнинг кесимлари ўн иккита юклама таъсирида шарт майлида келади). Гапда шартни билдирувчи хусусиятларни ифодалашда феъл-кесимнинг шакли, юкламалар ва предикатив қисмларнинг кетма-кетлик таркиби муҳим ўрин тутаяди. Араб тили синтаксиси хусусиятларидан бири – бу сўзларнинг қатъий тартиби ва мослашуви.

Айтиб ўтиш керакки, юқорида зикр этилган шарт юкламаларини ҳосил қилувчи айрим сўзлар (яъни, *أَيُّ*, *أَيْنَ*, *مَتَى*, *مَنْ*, *مَنْ* олмошлари) содда гаплар таркибида феълга таъсир қилмайди. Бу олмошлар ўз маъноларини сақлаб қолган ҳолда, шартни билдирувчи феъллий гапларда шарт юкламалари вазифасида келиши мумкин ва феълнинг жазм ҳолатида бўлишини талаб қилади. Бундай сўзлар “*ин (إِنْ) вазифасида келувчи исмлар*” (*الْأَسْمَاءُ الَّتِي تَقَعُ مَوْقِعَ إِنْ*) деб номланади². Улар куйидагилар:

А) умумлаштирувчи олмош:

1) *مَنْ* “кимки, агар кимки”, масалан:

مَنْ أَفْسَى السِّرِّ فَلَيْسَ بِأَمِينٍ³.

Кимки сирни фош қилса, у хавфсизликда бўлмайди (хавфсизликни йўқотади).

مَنْ يَعْمَلْ سُوءًا يُجْزَ بِهِ وَ مَنْ يَفْعَلْ الْخَيْرَ يُجْزَ عَلَيْهِ⁴.

Агар кимки ёмонлик қилса, у билан жазо олади, кимки яхшилик қилса, унинг мукофотини олади.

2) *مَهُمَا* “ниманики”, “гарчи”, масалан:

مَهُمَا تُبْطِنُ تُظْهِرُهُ الْأَيَّامُ¹.

¹ Fuad Ni'mat. Mulaxxas qava'id al-lug'at al-arabiyya. – Misr: al-Qahira, 1994. – As-safha 176–179.

² Ibid. – As-safha 177.

³ Antuan ad-Dahdah. Mu'jam qava'id al-lug'at al-'arabiyya. – Bayrut, 1992. – As-safha 144.

⁴ Ibid.

Гарчи сен уни яширсанг-да, кунлар уни ошкор қилади.

3) مَا “ниманики”, масалан:

مَا تَفْعَلُوهُ فِي الدُّنْيَا تَلَأْفُوهُ فِي الْآخِرَةِ².

Бу дунёда ниманики қилсангиз, охиратда ўшани оласиз.

4) أَيَّ “қайсики, қайси”, масалан:

أَيَّ كِتَابٍ تَقْرَأُ تَسْتَفِيدُ³.

Қайси китобни ўқисанг ҳам, фойда оласан.

أَيَّ يَوْمٍ تُسَافِرُ أُسَافِرُ مَعَكَ⁴.

Қайсики кунда сафарга кетсанг ҳам, мен сен билан кетаман.

Б) “макон ва замон равишлари” маъносини билдирувчи сўзлар феълий жумлаларда шартни ифодаляётганда, феълни жазм ҳолатига қўяди.

Улар “хуруфу-ш-шарт маъносидаги ҳоллар” (الظُرُوفُ الَّتِي تُجَازَى بِهَا) деб номланади:

1) مَتَى “қачон, қачонки”

مَتَى يَصْلُحُ بَاطِنُكَ يَصْلُحُ ظَاهِرُكَ⁵.

Қачонки қалбинг тўғри (яхши) бўлса, ташиқи кўринишинг ҳам яхши бўлади.

1) أَيْنَ “қаерда, қаердаки”

أَيْنَ تَكُنْ تُكْرَمُ⁶.

Қаерда бўсанг ҳам, иззат-хурмат оласан.

2) إِذْمًا “қачон, қачонки”

إِذْمًا تَتَعَلَّمُ تَتَقَدَّمُ⁷.

Қачонки таълим олсанг, ривожланасан (пеишқадам бўласан).

3) أَنَّى “қачонки, қандайки, қаердаки”

أَنَّى يَذْهَبُ صَاحِبُ الْمَالِ يُكْرَمُ⁸.

Давлатманд (бой) одам қаерга борса, иззат-хурматда бўлади.

4) أَيَّانَ “қачонки”

أَيَّانَ تَسْأَلُنِي أُجِبُكَ⁹.

Қачонки мендан сўрасанг, сенга жавоб бераман.

В) айрим сўзлар (яъни, сўроқ олмошлар) феълий гапларда مَا юкламаси билан бирга келганда, феълнинг жазм шаклида келишини талаб қилади:

1) أَيَّامًا – “ниманики”

2) أَيَّيْمَنَ – “кимники”

3) أَيَّيْنَمَا – “қаердаки”

أَيَّيْمًا تَكُونُوا يُدْرِكُكُمُ الْمَوْتُ¹⁰.

Қаердаки бўлсангиз ҳам, ўлим муқаррар.

¹ Antuan ad-Dahdah. Mu'jam qava'id al-lug'at al-'arabiyya. – Bayrut, 1992. – As-safha 144.

² Fuad Ni'mat. Mulaxxas qava'id al-lug'at al-arabiyya. – Misr: al-Qahira, 1994. – As-safha 177.

³ Ibid.

⁴ Fuad Ni'mat. Mulaxxas qava'id al-lug'at al-arabiyya. – Misr: al-Qahira, 1994. – As-safha 177.

⁵ Antuan ad-Dahdah. Mu'jam qava'id al-lug'at al-'arabiyya. – Bayrut, 1992. – As-safha 144.

⁶ Ibid.

⁷ Ibid.

⁸ Ibid.

⁹ Ibid.

¹⁰ Al-Qur'anu-l-karim. an-Nisa surasi, ayat 78.

4) *حَيْثُمَا* “қаердаки, қаердан”

*حَيْثُمَا تَنْزِلُ تُكْرَمُ*¹.

Қаерда тўхтасанг ҳам, иззат-ҳурматда бўласан.

5) *كُلَّمَا* “ҳар қачонки”

*كُلَّمَا تُتَوَّنُ الْعَمَلُ تَبْلُغُ الْأَمَلُ*².

Ҳар қачонки ишни мукаммал (пухта) қилсанг, орзуингга етасан.

6) *كَيْفَمَا* “қандай”

*كَيْفَمَا تُعَامِلُ النَّاسَ يُعَامِلُوكَ*³.

Одамларга қандай муомала қилсанг, улар ҳам сенга шундай қиладилар.

Юқорида айтиб ўтганимиздек, “хуруфу-ш-шарт” шарт эргаш гапли қўшма гаплар таркибида қўлланилади. Араб тили меъёрий грамматикасида шарт эргаш гапли қўшма гаплар ундаги иш-ҳаракатнинг бажарилиши ёки бажарилмаслиги шартдан келиб чиқиб, икки турга бўлинади. Бош гапдаги иш-ҳаракатнинг амалга ошиш шarti реал (“*Яхши ўқисанг, тушунасан*” каби) ва нореал (“*Яхши ўқиганингда эди, тушунардинг*” каби) бўлиши мумкин. Араб тилида, одатда, шарт юкламаси билан келаётган шарт эргаш гап бош гапдан олдин келади.

I. Реал шартни билдирувчи шарт эргаш гап олдидан *مَا* , *مَنْ* , *إِذَا* , *إِنْ* юкламаларидан бири ишлатилади. *إِنْ* юкламаси иштирокидаги гапларда бош гапдаги феъл ҳам, эргаш гапдаги феъл ҳам ўтган замонда ёки феълларнинг бири шарт майлида, иккинчиси эса ўтган замонда келиши, ёхуд бунинг акси ҳам бўлиши мумкин. Бироқ, феъл шаклларининг бундай хилма-хиллиги таржимага таъсир кўрсатмайди, феъллар англаётган иш-ҳаракат ҳозирги ёки келаси замонни билдиради. Умумий қилиб айтганда, *إِنْ* юкламаси иштирокидаги реал шартни билдирувчи эргаш гап қуйидаги вариантларга эга бўлиши мумкин:

Агар сен ёзсанг, мен ҳам ёзаман:

(1) *إِنْ كَتَبْتَ كَتَبْتُ.*

(2) *إِنْ كَتَبْتَ أَكْتُبُ.*

(3) *إِنْ تَكْتُبُ كَتَبْتُ.*

(4) *إِنْ تَكْتُبُ أَكْتُبُ.*

إِنْ юкламаси билан келган эргаш гапда феъл ўтган замон шаклида, бош гапдаги феъл келаси замонда ҳам бўлиши мумкин:

*و إن تبدوا ما في أنفسكم أو تخفوه يحاسبكم به الله*⁴.

*Агар ичингиздаги нарсаларни ошкор қилсангиз ҳам, махфий қилсангиз ҳам, сизларни Аллоҳ ҳисоб-китоб қилади*⁵.

Реал шартни билдирувчи шарт юкламаларидан бири – *إِذَا* юкламаси ишлатилганда ҳар икки гапдаги феъл ўтган замон шаклида келади, лекин шартнинг маъноси ҳозирги ёки келаси замонга тегишлилигича қолади. Масалан,

*إذا دخلت الغرفة رأيت القنديل فيها*⁶.

¹ Fuad Ni'mat. Mulaxxas qava'id al-lug'at al-arabiyya. – Misr: al-Qahira, 1994. – As-safha 178.

² Ibid.

³ Antuan ad-Dahdah. Mu'jam qava'id al-lug'at al-'arabiyya. – Bayrut, 1992. – As-safha 144.

⁴ Al-Qur'anu-l-karim. Sura al-Baqara, ayat 284.

⁵ Abdulaziz Mansur. Qur'oni karim ma'nolarining tarjimasasi. –T., 2001. – B. 282.

⁶ Antuan ad-Dahdah. Mu'jam qava'id al-lug'at al-'arabiyya. – Bayrut, 1992. – As-safha 144.

Сен хонага кирсанг, ундаги қандилни кўрасан.

Баъзан бош гапнинг мазмунига кўпроқ эътибор қаратилган бўлса, бош гап эргаши гапдан олдин келиши ҳам мумкин. Масалан,

لست مبالغا إذا قلت إنني مريض¹.

Агар мен касалман десам, муболага қилмаган бўламан.

Бундан ташқари, феълий гапларда жазм ҳолати қуйидаги сабабларга кўра бўлиши мумкин:

а) буйруқни (الأمر) ифодалашда:

أكرمني أكرمك².

Мени ҳурмат қил, мен ҳам сени ҳурмат қиламан.

б) буйруқни инкор қилиш (тақиқлаш)да (النهي):

لا تفعل بكن خيرا لك³.

Буни қилма, сенга яхши бўлади.

в) савол маъносини (الاستفهام) ифодалашда:

ألا تأتي أهدبك⁴.

Меникига келмайсанми, сен билан суҳбат қиламан.

г) хоҳиш-истакни (التمنى) ифодалашда:

ألا ماء أشربه⁵.

Сув бўлса эди, уни ичаман.

д) тахмин (фараз) ёки маслаҳат беришни (العرض) ифодалашда:

ألا تترن عندنا نصب خيرا⁶.

Бизникида тўхтасанг эди, сенга яхши бўлади.

Шарт эргаши гапли кўшма гапларда бош гап ف юкламаси билан қуйидаги ҳолатларда келиши мумкин⁷:

1) агар бош гап исмий (от кесимли) гап бўлса, масалан:

وإذا كان البعض يتصور أو يحلمون بأن النورة انتهت.. فإنهم واهمون...⁸

Агар баъзи одамлар инқилоб тугади деб хаёл сурса ёки орзу қилсалар, улар адашгандирлар.

2) агар бош гапдаги феъл буйруқ, буйруқ инкор ҳамда хоҳиш-истак шаклида бўлса, масалан:

وإذا مرضت فإذهب إلى الطبيب⁹.

Агар касал бўлсанг, шифокорга бор.

إذا الطبيب نصح لك فأعمل¹⁰.

¹ Ibrohimov N., Yusupov M. Arab tili grammatikasi. 1-jild. – T., 1997. – B. 395.

² Antuan ad-Dahdah. Mu'jam qava'id al-lug'at al-'arabiyya. – Bayrut, 1992. – As-safha 144.

³ Ibid.

⁴ Ibid.

⁵ Ibid.

⁶ Ibid.

⁷ Antuan ad-Dahdah. Mu'jam qava'id al-lug'at al-'arabiyya. – Bayrut, 1992. – As-safha 145.

⁸ Axbar al-yavm. Raqm al-adad: 3519, as-sabt, 14 abril, 2012. (arab tilida)

⁹ Antuan ad-Dahdah. Mu'jam qava'id al-lug'at al-'arabiyya. – Bayrut, 1992. – As-safha 145.

¹⁰ Ibid.

Агар сенга шифокор маслаҳат берса, унга амал қил.

3) Агар бош гап модал феъл билан бошланса, масалан:

.. وَلَا يَتَعَلَّمُونَ مِنْ دُرُوسِ التَّارِيخِ.. الَّتِي تُؤَكِّدُ إِنَّهُ إِذَا الشَّعْبُ يَوْمًا أَرَادَ الْحَيَاةَ فَلَا بُدَّ أَنْ يَسْتَجِيبَ الْقَدْرُ...¹

... Улар тарих сабоқларини билишмайди, агар халқ бир куни ҳаётни танласа (хоҳласа), тақдир уларнинг илтижосини эшитиши керак...

4) Бош гаптаги феъл سوف قد، س، каби юкламалар билан, шунингдек، ما ёки لن инкор юкламалари билан бошланган бўлса:

إِنْ تَسْتَغْفِرْ لَهُمْ فَلَنْ يَغْفِرَ اللَّهُ لَهُمْ.²

Агар сен улар учун кечирим сўрасанг, Аллоҳ уларни ҳеч қачон кечирмайди.

إِنْ تَذْهَبْ فَقَدْ أُذْهَبَ.³

Агар борсанг, эҳтимол, борарман.

فَإِنْ تَوَلَّيْتُمْ فَمَا سَأَلْتُمْ مِنْ أَجْرٍ.⁴

Бас, агар юз ўғирсангизлар, сизлардан (мен хизматим учун) ҳақ сўраганим йўқ.⁵

وَمَا يَفْعَلُوا مِنْ خَيْرٍ فَلَنْ يَكْفُرُوهُ.⁶

Нимаики яхшилик қилган бўлсалар (унинг савобидан) маҳрум бўлмайдилар.⁷

وَمَنْ يَسْتَنْكِفْ عَنْ عِبَادَتِهِ وَيَسْتَكْبِرْ فَسَيَحْشُرْهُمْ إِلَيْهِ جَمِيعًا.⁸

Кимки унга банда бўлишдан ор қилса ва кибрланса, (у) уларнинг барчасини албатта ўз ҳузурига жам қилажак.⁹

وَإِنْ خِفْتُمْ عَيْلَةً فَسَوْفَ يَغْنِيكُمْ اللَّهُ مِنْ فَضْلِهِ.¹⁰

Агар фақирликдан қўрқсангизлар, Аллоҳ таоло ўз фазлидан сизларни тез орада бой қилади.¹¹

II. Нореал шартни билдирувчи шарт эргаш гап олдидан لَوْ юкламаси қўйилади ва бу гаптаги феъл кўпинча ўтган замонда келади. Шарт эргаш гап бош гапдан олдин келади. Масалан,

لَوْ زَرْنَا الْمَسْرَحَ شَاهَدْنَا فِيهِ تَمَثِيلِيَّةً رَائِعَةً.¹²

Агар театрга борганимизда эди, унда ажойиб спектакль томоша қилган бўлар эдик.

Бундай гапларда бош гап олдидан لَوْ юкламаси ҳам қўшилиши мумкин. Бу юклама гапнинг маъносига таъсир ўтказмайди. Масалан,

لَوْ كَانَ عِنْدِي وَقْتُ لِكِتَابَةِ مَقَالَةٍ لَجَرِيدَةِ الْحَائِطِ.¹³

Вақтим бўлганида эди, деворий газетага мақола ёзган бўлар эдим.

¹ Axbar al-yavm. Raqm al-adad: 3519, as-sabt, 14 abril, 2012. (arab tilida).

² Antuan ad-Dahdah. Mu'jam qava'id al-lug'at al-'arabiyya. – Bayrut, 1992. – As-safha 145.

³ Ibid.

⁴ Qur'anu-l-karim. Sura Yunus, ayat 72.

⁵ Abdulaziz Mansur. Qur'oni karim ma'nolarining tarjimasini. – T., 2001. – B. 217.

⁶ Qur'anu-l-karim. Sura Al Imran, ayat 115.

⁷ Abdulaziz Mansur. Qur'oni karim ma'nolarining tarjimasini. – T., 2001. – B. 51.

⁸ Qur'anu-l-karim. Sura an-Nisa, ayat 172.

⁹ Abdulaziz Mansur. Qur'oni karim ma'nolarining tarjimasini. – T., 2001. – B. 105.

¹⁰ Qur'anu-l-karim. Sura at-Tavba, ayat 28.

¹¹ Abdulaziz Mansur. Qur'oni karim ma'nolarining tarjimasini. – T., 2001. – B. 191.

¹² Ibrohimov N., Yusupov M. Arab tili grammatikasi. 1-jild. – T., 1997. – B. 394.

¹³ Ibid.

Баъзан нореал шартни ифодалашда бош гап бирикма олмош билан لا юкламасидан иборат бўлиши ҳам мумкин. Масалан,

لَوْ لَا الطَّبِيبَ لَأَسَاءتْ حَالَةُ الْمَرِيضِ¹.

Агар шифокор бўлмаганида эди, беморнинг аҳволи ёмонлашар эди.

لَوْ لَآه لَكُنْتُ تَعْسًا².

Агар у бўлмаганида эди, мен бахтсиз бўлган бўлар эдим.

Хулоса. Араб тилидаги шарт юкламалари (“хуруфу-ш-шарт”)нинг синтактик хусусиятларининг таҳлили бўйича қуйидаги натижаларга эришилди:

1. Ҳозирги замон араб адабий тилида феълнинг шарт майли (жазм ҳолати)да қўйилишини талаб қилувчи ўн олтита юклама мавжуд. Араб наҳвида улар *حروف الشرط* “хуруф-ш-шарт”, яъни шарт юкламалари деб аталади.

2. Шарт юкламаларининг биринчи турига оид гуруҳдаги – *لَمْ ، لَمَّا ، لَأَمْ ، لَمْ ، لَا نَاهِيَةَ* – юкламалари феълнинг жазм ҳолатида келишини талаб қилади, лекин феълга шартлик маъносини бермайди. Ушбу юкламалар феълнинг ўтган замон инкорлик, буйруқ ва буйруқ инкорлик маъноларини ифодалайди.

3. Шарт юкламаларининг иккинчи турига тегишли – *إِنْ ، إِذْمَا ، مَنْ ، مَا ، مَهْمَا ، مَتَى ، أَيَّانَ ، أَيَّنَمَا ، –* юкламалари феълнинг жазм ҳолатида келишини талаб қилади ва шартлик маъносини англатади. Шунда феъллий жумладаги иккала феъл ҳам жазм ҳолатида бўлиб, биринчи феъл – шарт феъли, иккинчиси эса – унинг жавоби бўлиб келади.

4. Реал шартни ифодалаш учун иккинчи гуруҳни ташкил қилувчи, хусусан, *إِنْ ، إِذْمَا ، مَنْ ، مَا ،* шарт юкламалари кўпроқ ишлатилади. Ушбу юкламалардан кейин феълларнинг замони турлича (ўтган, ҳозирги, келаси) бўлиши мумкин, лекин феълларнинг маъноси ҳозирги ёки келаси замонга шарт қилиб, таржимада берилади.

5. Нореал шартни ифодалаш учун *لَوْ* шарт юкламаси ишлатилади. Баъзан бош гап, таржимага таъсир қилмайдиган *لَوْ* юкламаси билан киритилиши мумкин. Бундай гапда иккала феъл ўтган замон шаклида келиб, амалга оширилмаган ёки ошириб бўлмайдиган иш-ҳаракатни ифодалагани учун таржимада фақат ўтган замон феъллари билан ифодаланади.

6. Шарт эргаш гапли қўшма гапларда бош гап от кесимли гап, сўроқ гап, буйруқ, буйруқ инкор, хошиш-истак, модал феъл, шунингдек, *سوف*, *س*, *قد*, *لا*, *ما* ёки *لَنْ* инкор юкламаларидан бошланган бўлса, унда у эргаш гапдан кейин *ف* юкламаси орқали киритилади.

7. Реал шартни билдирувчи гапларда шарт эргаш гапдаги феълнинг инкор шаклини ифодалаш учун *لَمْ* шарт юкламаси ишлатилади, лекин таржимада бундай феъл ҳозирги ёки келаси инкор феъл шакли билан берилади (*إِذَا لَمْ أَكْتُبْ لَكَ رِسَالَةً فِي الْيَوْمَيْنِ*).

8. Нореал шартни билдирувчи гапларда, шарт эргаш гапдаги феълнинг инкор шаклини ифодалаш учун *لَمْ* шарт юкламаси ишлатилади, аммо таржимада бундай феъл ўтган ёки узоқ ўтган замон инкор феъл шакли билан берилади (*لَوْ لَمْ أَكُنْ وَاعِيًا لَكَانَتْ حَيَاتِي غَيْرَ مَا هِيَ عَلَيْهِ*). Шунингдек, нореал шарт эргаш исмий жумладан иборат бўлса, *لَوْ* инкор юкламаси ишлатилади (*لَوْ لَا الطَّبِيبَ لَأَسَاءتْ حَالَةُ الْمَرِيضِ*).

¹ Fuad Ni'mat. Mulaxxas qava'id al-lug'at al-arabiyya. – Misr: al-Qahira, 1994. – As-safha 178.

² Ibrohimov N., Yusupov M. Arab tili grammatikasi. 1-jild. – T., 1997. – B. 394.